

Taqrizchi : Mahmudov Dilshod Shahrizabz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi tarix fanlari bo'yicha falsafa fanlari nomzodi PHD

Otamurodov Doniyorbek Odilboy o'g'li
Shahrizabz davlat pedagogika instituti 1- bosqich talabasi
Ilmiy rahbar : **Baratov Hamidullo**
Shahrizabz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

AMIR SHOHMURODNING DINIY SIYOSATI

Annotatsiya: Mazkur maqola Amir Shohmurod tomonidan olib borilgan diniy islohotlar mazmun - mohiyatini yoritishga uning xalqni ma'naviy-ma'rifiy hayotini yuksalishiga qo'shgan hissasi to'grisida so'z boradi . Maqolani yoritish uchun mahalliy tarixchi olimlarning asarlaridan va chet el sayyohlari tomonidan yozilgan kundaliklardan ushbu mavzuga oid nashrdan chiqqan maqolalardan ham ma'lumotlar kiritildi .

Kalit so'zlar : Madrasa, masjid, tariqat, darvesh , imom , muazzin , Amir Shohmurod , Amir Haydar , Herman Vamberi , James Robert Pickett, Xalifa Xudoydod, Muhammad Safar Xorazmiy , Doniyolbiy otaliq .

Abstract: This article is about the contribution of Amir Shahmurad to the development of the spiritual and educational life of the people. The works of local historians and diaries written by tourists were used to cover the article. Taking into account the needs of the times, articles published on this topic were also used.

Key words: Madrasa, mosque, tariqat, dervish, imam, muezzin, Amir Shahmurad, Amir Haydar, Herman Vambery, James Robert Pickett, Khalifa Khudoidad, Muhammad Safar Khorezmi, Daniyolbi fatherhood.

Аннотация: Данная статья посвящена вкладу Амира Шахмурада в развитие духовной и просветительской жизни народа. Для оформления статьи использованы труды краеведов и дневники туристов. Учитывая потребности времени, были использованы и статьи, опубликованные на эту тему.

Ключевые слова: медресе, мечеть, тарикат, дервиш, имам, муэдзин, Амир Шахмурад, Амир Хайдар, Герман Вамбери, Джеймс Роберт Пикетт, Халифа Худоидад, Мухаммад Сафар Хорезми, отцовство Даниелби.

Kirish: O'zbek davlatchiligi tarixida o'z o'rniga ega bo'lgan Buxoro amirligi o'zining boy va jozibador tarixiga egadir . Ushbu amirlikni idora etgan tarixda “ Umari Soniy “ deb nom olgan Amir Shohmurod Buxoro davlatchiligiga ulkan hissa qo'shdi . Uning islohotlari xalq farovonligini oshirdi sarhadlar xavfsizligi taminladi . Islohotlari ichida eng samarali bo'lgan , diniy sohada olib borgan o'zgarishlari , ushbu sohani isloh qilish uchun chiqargan farmonlari amirlikning ma'naviy -ma'rifiy hayotini yangiladi .

Adabiyotlar tahlil va metodologiya : Ushbu mavzuni yoritish uchun undagi ma'lumotlarni asoslilikini ta'minlash uchun bir nechta asarlardan unumli ravishda foydalanildi . Jumladan mahalliy tarixchilardan . A. Zamonov , J. Abdulkarimov qalamiga mansub , “ Buxoroning darvesh hukmdori haqida ba'zi mulohazalar” , S. Buxoriyning “Buxoroning tabarruk ziyoratgohlari” va A. Jumanazarovning “Buxoro ta'lim tizimi tarixi” kabi asarlardan foydalanildi . Ushbu asarlarda Amir

Shohmurod tomonidan olib borilgan islohotlarga ijobiy baho berilgan va ta'rixiy ma'lumotlar bilan boyitilgan. Chet el sayyohlari qalamiga mansub bo'lgan asarlarda esa Amir Shohmurod islohotlariga nisbatan ikkinchi bir qarash salbiy qarash mavjudligini ko'rishimiz mumkin. Buni Herman Vamberi , James Robert Pickett , kabi tarixchi olimlarning asarlarida uchramiz . Bu esa mavzuni yoritishda izlanuvchi tomonidan mavzuga nisbatan tanqidiy - tahliliy qarashni talab etadi.

Muhokama va natijalar : Buxoro amirligini boshqargan Amir Shohmurod o'zining boshqaruv davrida bir nechta muhim islohotlar amalga oshridi ushbu islohotlar ichida diniy sohada amalga oshirgan islohotlari muhim ahamiyat kasb etadi . Amir Shohmurod o'zidan oldingi hukmdorlar Arkda qurdirgan binolardan keraklilarini qoldirib, qolganini esa buzdirib Buxoro shahri ichkarisi va tashqarisidagi masjidlariga ishlatgan[1]. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, Amir Shohmurod, ayniqsa uning vorisi Amir Haydar diniy amallarga hatto XVI asrdagi Ubaydullaxondan ham kuchliroq rioya qilganlar[2]. Amir Shohmurod hatto Amir Haydarning kamtarona o'tgan hayoti ko'p hukmdorlar uchun o'rnak bo'lishga arziydi . Ikki ota bolaning ham darveshlik hirqasiga qiziqishi baland bo'lgan . O'sha davr muarrixlari bu masalaga fikr bildirayotgan payti darveshlik hirqasini kiygan amir deya ta'rif berishadi . Hatto ba 'zi manbalarga keltirilishicha Afg'oniston shohi Temurshoh ham Amir Shohmurod haqida eshitganda , uning sahoba va tobeinlarga o'xshash hayoti haqida ma'lumot olganda eng ashaddiy dushmani bo'lsa ham unga hurmatini izhor etib sovg'a salomlar jo'natganligi haqida ma'lumotlar bor.

Amir Shohmurod masjidlariga yangi imom va muazzinlar, ziyoratgohlarda shayxlar tayinlagan hamda ular ustidan nazorat o'rnatgan. Olis tuman, qasabalarga fozil, olim kishilaridan qozi va raislar tayinlagan[5]. Madrasa mudarrisi, muftiy, imom, qozi va boshqa diniy mansablarga nomzodlarni tayinlashda ularning shariat normalariga amal qilish darajasi, ilmiy bilimlari va ilmiy savodxonligiga e'tibor qaratgan. Amir Shohmurod nafaqat Buxoro shahrida balki amirlikning turli viloyatlariga borib ulardagi masjid va madrasalarda shariat huquqi normalari va ularni tadbiiq etishga oid masalalar yuzasidan mashg'ulotlar o'tkazib kelgan. Masjidlarda imomlik qilib, namoz tugaganidan so'ng „oliy yig'in“ni (majlisi oliyni) chaqirgan hamda unga ilm ahlini, qozilarni, hadisshunos olimlarni to'plagan. Ushbu majlislarda islom huquqi normalariga, huquqiy odatlarga asoslangan holda aholiga ularning fiqhiy muammolarga oid savollariga javob qaytargan[4]. Bu davrda Buxoroga o'tmishdagi shukhi qaytganday bo'ladi[5]

Darhaqiqat Amir tomonidan juda ham ko'plab fiqhiy munozaralar o'tkazilgan Ushbu fiqhiy munozaralarda Amir ko'p hollarda ustun kelar edi . Amir har bir diniy amaldorni shaxsan o'zi imtihondan o'tkazishga harakat qilar edi uning bilimni fiqhiy savollar berib sinab ko'rar edi . Agar talabgorning bilim darajasi yetarli bo'lmasa u yuqori lavozimlarga qo'yilmas edi . Amir diniy amaldorlar o'rtasida molparastlik va riyokorlik avj olishiga qarshi edi . U ulomalarni hurmat qilar ammo siyosat maydonida tarozi pallasini ushlashga astoydil harakat qilar edi Amir muqaddas islom dinidan o'z maqsadida foydalangan shaxslarni ayovsiz jazolar va ularni hokimiyat maydonidan olib tashlar edi . Bunga misol qilib Buxoro davlatining qozikaloni bo'lgan Sayyid Nizomiddining qatli yaqqol dalil bo'ladi . Amirlikda yuqori mansabni egallagan Buxoro davlatining qozikaloni bo'lgan Sayyid Nizomiddin asli millati forsiy bo'lib hokimiyat jilovini Doniyolbiy (1758-1785) davrida qo'lga kiritib bo'lgan edi . U molparastlik , ochko'zlik , riyokorlik kabi xislatlar bilan xalq orasida juda ham mashhur edi . Buxoro Amirligining saroy tarixchilaridan bo'lmish Ahmad Donish o'zining “ Buxoro Amirlari tarixi “ asarining Amir Shohmurodga bag'ishlangan bo'limida Sayyid Nizomiddin haqida salbiy ma'lumotlar keltirib o'tadi .

Rivoyat qilinishicha, qozi Sayyid Nizomiddinxo'ja mamlakatda shar'iy qonunlarning buzilishi va poraxo'rlikning avj olishiga sababchi bo'lgan ekan. [5:2]. Boz ustiga u Doniyolbiy otaliqqa Shohmurodni hokimiyatdan mahrum etishni maslahat bergan kishi ham edi [6]

Nizomiddin qatl etilish masalasini haqida ham ta'rixchilar o'z asarlarida ma'lumotlar keltirib o'tadi. James Robert Pickettning "Qo'qonning yuksalishi" asarida qozikalon Nizomiddinning qatl etilishi xususida shunday ma'lumot keltiriladi: "1785- yil o'zining qattiqqo'l, taqvodorligi bilan esda qolgan Amir Shohmurod taxtga o'tirgan kunidayoq qozikalon Nizomiddinning xatti-harakatlarini tahqirladi. Nizomiddin Shahar bosh qozisi Shodr Diya tomonidan mast holda holda chilim bilan bozorni aylanib o'tgan va nikohdan oldingi soxta bokiralik guvohnomalarini (mahranayi nikahi-bakira) pul evaziga tarqatgan, deb ta'riflangan. Natijada Shohmurod Nizomiddinni mashhur Mir Arab madrasasi hovlisida juda dahshatli tarzda qiynoqqa solib, qatl qildi"[7] - deb yozilgan. 1785-yili Nizomiddin Husayniy qatl etilgan so'ng, Hodi Xoja bosh qozilik lavozimiga ko'tarilib, Shayxulislom etib tayinlanadi. Shu bilan birga Nizomiddinning qatl jarayoni tog'risida, "Muntaxab at tavorix" asarida ta'kidlanishicha: "Nizomiddin otdan uloqtirilib, qornini temir qoziq bilan yerga mustahkamlashdi, so'ng uning tomog'iga oxirgi halokatli zarba berildi"[8]- deya, ma'lumot keltirilgan.

Amir Shohmurodning olim shayxlarga nisbatan hurmati yuqori bo'lgan. Xususan, Xalifa Xudoydodga Amir Shohmurodning ixlosi baland bo'lgan va u amirning taklifini qabul qilib, Pirmastdan Buxoroga ko'chgan[8]. O'z davrida Amir Shohmurodga ilm bergan Xalifa Niyozquli Masjidi Kalonga imom-xatib vazifasiga tayinlangan. U bu vazifani Amir Haydar davrida ham, deyarli 30 yil, o'limiga qadar bajargan[9].

Tarixchi Mulla Olim mahdum hoji o'zining Tarixi Turkiston asarida Amir Shohmurod haqida so'z yuritib, xususan, uning din yo'lidagi siyosatini quyidagicha xarakterlaydi:

Shohmurodbiy ziyoda so'fiy, xudoga yaqinlashish yo'lini tutgan (doxuli suluk) va taraqqiyparvar, shariat targ'ibotchisi (shar'i sharif), taomi o'z kasbi halolidan edi[6:2].

Amir Shohmurodning o'zi ham alloma va ilohiyotchilardan biri bo'lgan. U islom ilmining ko'plab asarlarini o'rganib, o'sha davrning uch nafar ko'zga ko'ringan Qur'on qorilari — Hofiz Ashuro, Qori Nadr Boqiy va Xalifa Niyozqulilardan Qur'on tilovati mahoratini egallagan. Amir Shohmurod fiqhga doir kitoblar yozgan[43]. U tasavvuf g'oyalari bilan sug'orilgan „Ayn fihikmat“ („Donishmandlik asoslari“) asarini yozgan, hanafiya mazhabiga doir „Fatavayi ahli Buxoro“ („Buxoro ahliga fatvolar“) fatvolar to'plamini tuzgan[6]. Amir Shohmurod bu to'plamni to'liq kitob holiga keltirishga ulgurmag'an. Uni o'g'li Amir Haydar oxiriga yetkazgan[7][5].

Amir Shohmurod tomonidan olib borilgan diniy islohotlar va diniy siyosat to'g'risida ham ba'zi bir salbiy qarashlar mavjud. Bu salbiy qarashlarning shakllanishiga turli muhit va turli darvlar o'ziga xos ravishda ta'sir etgan. Chet el sayyohlarining ba'zi bir salbiy qarashlari -yu sovet tarixshunoslining ba'zi bir namoyondalari tomonidan yozilgan buyurtma tarixiy asarlarda Shohmurod haqida o'rinsiz salbiy fikrlar bildirilgan. Buni biz bir nechta manbalar asosida ko'rib chiqamiz.

Malkolmning "Eron tarixi" asarida Amir Shohmurod "Makkor zohid" deya ta'riflanib, shunday ta'kidlanadi: "Amiri Mas'umning siyosiy nufuzi ortib borgan sari davlat idoralarining har birida shariat ahkomlariga muvofiq ish yuritishda boshladi. Buxoro bunga doim mayl ko'rsatib kelsa-da, biroq so'nggi xonlarning kuchsiz boshqaruvi paytida buni amalda qo'llash mumkin bo'lmagan. Bu makkor zohidning o'zi islom ahkomiga ilgari hurmatni qaytarish bilan mashg'ul bo'lgan paytda Abulg'oziga, aslida zig'ircha hurmati bo'lmagan xonlik obro'si bilan huzur qilishga imkon berdi. Bir tomondan o'zining zohidlik taqvosi, ikkinchi tomondan qati'y tadbirlar bilan barcha narsa o'zining iziga tushgach, maqsadga o'tdi. U soxta ashtarxoniyning hayot tarzida nuqsonlarni topib, uni faxriy istirohatga yuborib, bir miqdor maosh bilan ta'minladi va 1199(1784) yil shabon oyida zohidlik hirqasiga yarashmaydigan amallar bilan taxtga o'tirdi"

Herman Vamberi qalamiga mansub “Buxoro yoxud Muvarounnahr tarixi” kitobida Shohmurod yoshligida otasi tomonidan “Begijon” deb erkalangan, ulgʻaygach Shohmurod, yaʼni shohning orzusi deb atalgan amir Masʼum oʻz asrining riyokor soʻfiylik va soxta diyonatkorlik ruhining timsoli mujassam edi. Uning maxsus sifati soyasida ruh yanada taraqqiy etib, oxirgi nuqtasiga yetdi. U yoshlik davridayoq diniy yigʻinlarga mayl koʻrsatdi. Hatto, tashqi qiyofasini ham oʻzgartirib, darvishlar hirqasini kiydi, baʼzan butun kunini xonaqohlar va masjidlarda oʻtkazib, zikr va samaʼ bilan mashgʻul boʻlib, bunday vaqtlarda hech kim uning rohatini buzishga jurʼat qila olmasdi. Ammo uning aka-ukalari va qavmi-qarindoshlari dunyoviy hukmronlik uchun oʻzaro vahshiyona bir dushmanlikda yashamoqda edilar. Masʼum otasidan qolagan merosdan voz kechib: “Ommaga xayr tarqatuvchilarga beringlar, meros moli bilan qoʻlimni kir qilishni xoxlamayman, bu mollar kimlardan yigʻilgan boʻlsa, shularga qaytarilsin, iloji boricha mukofot tarzida berilsin” dedi [10].

Ingiliz sayohatchisi Henry Skrine amir Shohmurodning diniy sohadagi siyosati haqidagi quyidagilarni yozib qoldirgan:[48]

Amiri Maʼsum „Raisi shariat“ yaʼni diniy senzurani qayta tikladi. Raisi shariat mansabidagi amaldorlar odamlarni qamchi bilan namoz oʻqishga majburladilar, zohiriy marosimlarni eʼtiborsiz qoldirib, qattiq kaltaklar bilan ibodat qilishga chorladilar. Sharob va tamaki isteʼmol qilish qattiq taqiqlandi, oʻgʻrilar, talonchilar va fohishalar sudsiz jallodga topshirilgan[11].

Henry Skrine ushbu fikrlarni oʻz dunyoqarashidan kelib chiqib bayon etgan edi. Henry Skrine yashagan Angliya muhiti ila Buxoro amirligi oʻrtasidagi farq katta edi . Sharob va tamaki odatiy hol boʻlgan Yevropada yashagan Henry Skrine Buxoro amirligida ushbu narsalar taqiqlaganini bilgani uchun salbiy fikrlar bilan oʻz asariga alohida urgʻu berib , oʻz fikrlarini bayon etgan . Diniy senzura yoki diniy hokimiyat Oʻrta Osiyoga islom dini kirib kelganidan to 1920- yilgacha hukmronlik qilgan . Ushbu fikrlardan kelib chiqib Henry Skrine fikrlari faqatgina hozirgi davr uchun mos ammo xonliklar davrida Henry Skrine takidlab oʻtgan , Buxoro Amiri amir Shohmurod tomonidan amalga oshirilgan ishlar oʻz davri uchun odatiy holat hisoblangan .

Sovet tarixshunosligida Amir Shohmurod tomonidan olib borilgan diniy islohotlar va yurgizgan diniy siyosat masalasida asossiz ravishda salbiy fikrlar bayon etiladi . Bu Sovet tarixshunosligiga xos uslub edi afsuski , ushbu uslubni baʼzi bir oʻzbek tarixchilari va oʻzbek ziyoli segmenti Sovet davrida ham hozir ham baʼzi adabiyotlarda davom ettirib kelmoqda . Tarixchi har qanday tarixiy masalaga oʻsha davr nigohi ila fikr bildirishi har ikki tomonni ham chuqur oʻrganib, xolisona baho berishi lozim . Yuqorida bayon etilgan fikrlarni Fitratning Amir Shohmurodga bildirgan salbiy fikrlari misolida koʻrishimiz mumkin .

“Shohmurod tor dunyoqarashli kishi edi, Lekin unchalik ahmoq ham emas edi. Otasi hayot paytida boshyalang va oyoqyalang yurar edi. Hammol yoki tilanchiga oʻxshar edi. Shohmurod feʼl atvori oʻziga oʻxshaydigan juda koʻp soʻfi va shayxlarni oʻz atrofiga toʻpladi va ular gumroh xalq oldida uni “avliyo” darajasiga koʻtarishdi. Marv sutonligining tanazzulga uchrashi Shohmurodning fasod niyatlari tufayli edi. Shohmurod dunyoqarashi cheklangan kishi edi. U qoʻshni davlatlardan panoh istab kelganlarni qatl ettirar, obod va osoyishta bir shaharni kulini koʻkka sovurar, minglab aholini qul bozoriga sottirar edi”.

Fitratning ushbu fikrlariga quyidagi maʼlumotlar bilan izoh berib oʻtishni lozim koʻrdik .

Soʻnggi uch xonlik tariximizning eng tanazzulli davrlari boʻlib, tarixshunosligimizda xonlar va amirlarni ana shu tanazzulda ayblash anʼanadir. Bu xalqqa ham singdirilgan. Ayniqsa Buxoro amirlari haqida gap ketganda deyarli barcha ularga faqat salbiy fikrda qaraydi. Oʻzbek tarixshunosligi istaymizmi yoʻqmi sovet tarixshunosligi ostonasi orqali bino boʻlgandir. Sovet tuzumi boʻlmaganida

O'zbekiston nomli mamlakat ham, uning tarixshunosligi degan atamalar ham paydo bo'lishi mumkin bo'lmas edi. Chunki mintaqani bo'ib tashlab, 5 ta alohida "iston" ni qurgan aynan bolsheviklardir. Yangi O'zbekistonga "O'zbekiston tarixi" deya ataluvchi zamonaviy ammo g'oyalarga to'lib toshgan fanni sovg'a qilganlar ham aynan bolsheviklar va ularga xizmat qilgan mahalliy ziyolilardir. Bu faktlarni rad etish mumkin emas.

Sovet davriga nisbatan bugun salbiy ko'z bilan qaralsa-da, u davrdagi tariximizga oid sovetcha fikrlash bugun ham mavjud. Demak ayta olamizki Buxoro amirlari haqidagi eng salbiy fikrlar aynan sovet zamonida bo'lgan va bu isloh qilinmagan holatda bugungi ziyolilar ongiga kirib borgan. Sovet davlatchiligi o'z tomonida faoliyat ko'rsatgan mahalliy ziyoli jadidlar vositasida amirlik tuzumi tarixini qaytadan yozdirdi. Bunda Fitrat, S.Ayniy kabi tarixchilar asosiy rol o'ynashdi.

1. Buxoro amirligi sovet davlatning ashaddiy raqibi bo'lgan. Tabiiyki dushman mamlakatni ayblash odatiy holat. Bir tuzum o'zidan oldingi tuzumni ayblashi tabiiy. Bu xuddi biz bugun sovet zamonini ayblashimizdek bir gap.

2. Jadidlar va amirlik qarama qarshiligi....

Fitrat va S.Ayniy bunday ayblovlarni sovet davlati bosimi ostida yozmagan. Nafaqat bu odamlar, balki butun yosh buxoroliklar sistemasi vakillari amirlikni yoqtirishmagan. Bu sizga ayon. Jadidlar 1917-1918-yilgi qiyin siyosiy davrda guruhlariga bo'linishdi: kimdir sovet davlatidan yuz o'girdi, kimdir esa aksincha. Aksincha ish qilganlar tirik qolish va o'sish hamda mustaqillik g'oyasini rivojlantirish uchun sovet qolipida yashashga rozi bo'lishdi.

3. Xalq qayta tarbiyalanishi, kommunistcha ruhda yashashi va o'sishi, eski dunyoni unutishi va unga xatolik bir davr sifatida qarashi lozim edi. Butun O'zbekiston endilikda faqat kommunistik fikrlashi lozim edi. Birinchi navbatda tarixdan qurol sifatida foydalanishdi: Buxoro amirligining ijobiy va salbiy jihatlarning barchasi bitta - "jaholat, qoloqlik va diniy fanatizm davri" sifatida baholanib, yangi davr yoshlari ko'z o'ngida jilvalandi. Tarix (Buxoro amirligi) qora bo'yoqda, buguni (Sovet davlati) esa oq bo'yoqda ko'rsatildi.

100 yil oldin sovetlar buyurtmasi ila alloma Fitrat va S.Ayniy kabi yetuk jadidlar boshlab bergan biryoqlama tarix sovet zamonida gullab-yashnab, ziyolilarimiz va xalq ongiga kirib bordi.

Biz ushbu fikrlar orqali Buxoro amirlarini maqtash lozimligini va aksincha jadidlar fikri faqat buzg'unchilik asosiga qurilganini uqdirmoqchi emasmiz. Biz faqat Buxoro amirlariga va tarixiga nisbatan bunday biryoqlama fikrlashning paydo bo'lish sabablarini juda sodda tahlil qilishga urindik.

Xulosa : Tarixiy davrlar va tarixiy jarayonlarga nisbatan doimo turli xil qarash va fikrlar mavjud bo'lgan. Amir Shohmurod tomonidan olib borilgan diniy islohotlar samarasi masalasida ham ikki xil qarash mavjud . Shu ikki xil qarashni ham o'rganib , xolis fikr bildirishimiz lozimdir. Shuni unutmasligimiz lozimki , har qanday talqinda ham Amir Shohmurod tomonidan olib borilgan diniy islohotlar xalqqa ko'proq foydali bo'lgan va xalqning ma'naviy – ma'rifiy hayotining yuksalishiga hissa qo'shgan , buni esa tarixiy manbalar va arxiv hujjatlari tasdiqlaydi .

Foydalanilgan adabiyotlar :

1.To'rayev H.. *Mahalliy o'lkashunoslarning ilmiy merosida tarixiy topografiya va me'moriy obidalar tarixi: Buxoro o'lkashunosligi fanidan o'quv-uslubiy qo'llanma.* Buxoro: Buxoro, 2019 — 72 bet.

2. Бартольд В. В.. *Сочинения. В 9 т. Том III.* Москва: Наука, 1965 — 711 бет.
3. *Zamonov A., Abdulkarimov J.* Buxoroning darvesh hukmdori haqida ba'zi mulohazalar . O'tmishga nazar. — 2020.
4. Shodiyev J. M.. *Buxoro amirligi davlatchiligining rivojlanishi.* Toshkent: TDYI nashriyoti, 2010 — 114 bet.
5. Jumanazar A. K.. *Buxoro ta'lim tizimi tarixi.* Toshkent: Akademnashr, 2017 — 592 bet.
6. To'rayev H.. *Buxoro tarixi: o'quv qo'llanma.* Buxoro: Durdon, 2020 — 592 bet.
7. James Robert Pickett. Rise of the Kokand. P.304.
8. Buxoriy S. S.. *Buxoroning tabarruk ziyoratgohlari.* Buxoro: Durdon, 2012 — 300 bet.
9. *Джуррабаев Д. Х.* Научные труды светских и религиозных деятелей Бухарского эмирата в конце XVIII — начале XIX века .Вестник Челябинского государственного университета. — 2013.
10. Herman Vamberi “Buxoro yoxud Muvarounnahr tarixi”, T., “Capital group”-2019. 157-158-betlar.
11. *Yorbozorov B. R.* [Chet el sayyohlarining Amir Shohmurod siyosatiga munosabati](#) .Международный научный журнал «Новостиобразования: исследованиев XXI веке». — 2023.